

УДК94(477.54) «1861/1914»:[323.3-058.12:338.43]

Н.В. Проць

РОЛЬ ДВОРЯНСТВА У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1861 – 1914 РОКАХ

В статті аналізується розвиток дворянських господарств у нових економічних умовах. Розглянуті маєтки окремих представників дворянства, які зуміли перебудувати їх на капіталістичний лад. Характеризуються основні галузі сільського господарства, які базувалися переважно на вирощуванні зернових культур, садівництва, розведення коней. Досліджується частка і внесок дворян в економічний розвиток Харківської губернії.

Ключові слова: дворянський стан, земельні володіння, маєток, економія, господарство, виробництво.

В статье анализируется развитие дворянских хозяйств в новых экономических условиях. Рассмотрены имения отдельных представителей дворянства, которые сумели перестроить их на капиталистический лад. Характеризуются основные отрасли сельского хозяйства, основанные преимущественно на выращивании зерновых культур, садоводства, разведения лошадей. Исследуется доля и вклад дворян в экономическое развитие Харьковской губернии.

Ключевые слова: дворянское сословие, земельные владения, усадьба, экономия, хозяйство, производство.

Development of noble farms in new economic conditions is analyzed in the article. It is examined the estates of separate members of the nobility, who could reconstruct them according to capitalist system. It is shown the change in the noble residence during the entire post-reform period. The data regarding the participation of the nobility in the purchase and sale of land through the banking system is represented. It is characterized the main field of agriculture, which were based primarily on growing crops, horticulture, breeding horses. Crop productivity and profits receiving by nobles is considered. Some noble farms started gardening, but mostly for domestic use. Breeding horses was widely spread in the estates. However later, the branch of the industry began to decline. The share and contribution to the economic development of the nobility of Kharkov province is studied. It is concluded that the nobles Kharkov province lost because of the peasant reform in 1861 free workforce and 60 % of land holdings, were able to develop their economy and adapt to the new capitalist conditions. These changes were those nobles who administered rotation, rent of land rent, mortgage banks and so on. During the second half of XIX-early XX century. Nobility Kharkov province occupied prominent place among agricultural producers farming nobles often bring significant profits.

Key words: nobility, industry, agriculture, manufacturing, business.

Постановка проблеми. На сучасному етапі в Україні спостерігається розвиток народного господарства з ринковою економікою, де превалує підприємницька діяльність, право приватної власності на землю, розвиток кредитної системи під заставу нерухомості та операції з земельними ділянками. Хотілось би зазначити, що подібне вже відбувалося в дорадянський період в Російській імперії, де в переломний, пореформений час зароджувалися нові принципи ведення господарства, відбувався переділ земельної власності, відкривались банківські установи для підтримки економічного розвитку громадян. Тому, на сьогоднішній день, питання дослідження дворянського господарства в Харківській губернії в пореформений час, має велике значення у вивченні економічної міцності краю.

Аналіз актуальних досліджень. Деякі аспекти даної проблеми, в загальноукраїнському масштабі знайшли певне висвітлення в історичній літературі [1, 15, 22, 23]. В той же час, дослідження розвитку дворянського господарства на регіональному рівні, зокрема на території Харківської губернії, потребує більш конкретного розгляду.

Метою статті є з'ясування особливостей економічного становища дворянства. Для цього необхідно вивчити питання про те, які основні галузі сільського господарства розвивали дворяни в своїх маєтках, та яку врожайність і прибутки при цьому отримували; дослідити методи ведення дворянством господарського виробництва. Основними джерелами для написання даної роботи є матеріали оглядів маєтків [4, 13], архівні документи [5-9] та документи Вищих органів влади та управління Російської імперії [18].

Статистичні джерела, які є основними з історії вивчення дворянського господарства, включають в себе різноманітні статистичні збірники та довідники кінця XIX – початку XX ст. які містять багато матеріалу по приватновласницьким господарствам [2, 3, 16, 17, 19, 20, 21, 24]. В цілому, джерельна база достовірна і достатня для написання статті.

Виклад основного матеріалу. Дворяни на початок 1861 р. володіли 1 млн. 532 тис. дес. або 34% всієї земельної площі, залишаючись при цьому основними виробниками сільськогосподарської продукції та промисловості в губернії [24, с. 23]. Після селянської реформи 1861 р. і відміни кріпосного права, дворяни починають втрачати безкоштовну робочу силу і змушені продавати чи закладати в банку частку своїх земельних володінь. Це призвело до скорочення дворянських земель, і як результат у 1877 р. частка їхнього землеволодіння скоротилася до 1345036 дес. або до 30%, в 1905 р. – 822665 дес., або 18,4% [11, с. 153]. У 1914 р. дворянське землеволодіння в губернії складало 13,54% [21, с. 15].

Процес зменшення дворянського землеволодіння прискорився з 80-х років після прийняття закону від 28 грудня 1881 р. про обов'язковий викуп землі селянами [18, с. 372]. Так, за відомостями Селянського банку, з 1784 дес. проданих земель у 1890 р., 725 дес. продали дворяни та чиновники, 148 дес. – купці та міщани, 68 дес. – селяни, 843 дес. продав Селянський банк [16, с. 23]. Таким чином, окрім банку, який продав 47,25%, серед продавців земельних володінь частка дворян становила 40,63%, тоді як селян – 3,8%, купців та міщан – 8,4% [Підраховано автором]. У 1896 р. через Селянський банк було продано 717989 дес., на суму 6852706 крб., з яких дворяни продали 40378 дес. або 56,2% від загального продажу на 3514801 крб., а придбали 11966 дес. або 16,7% від загальних покупок, на суму 1093480 крб. [17, с. 22]

Тож, як бачимо, дворяни були основними продавцями землі, проте їх доля серед покупців складала незначний відсоток. Взагалі, з 1877 до 1905 рр. кількість покупок дворянських земель зросла з 7057 до 10757, або в 1,5 рази, а середній розмір покупки на двір за цей же час збільшився з 15,9 до 24,2 дес. Купували землю головним чином заможні селяни. Площа купленої землі збільшилась в 2,3 рази, або з 111,9 тис. в 1877 р. до 260,4 тис. дес. в 1905 р. [10, с. 194]. Внаслідок таких соціальних процесів змінюється динаміка чисе-

бережжя середня врожайність озимої пшениці, жита та ячменю з однієї десятини становила 39 пудів, ярої пшениці – 31,5 пуди, вівса – 54 пуди [19, с. 92-93].

У великих дворянських господарствах Харківської губернії урожайність була вищою. Наприклад, з початку 90-х років XIX ст. у маєтку графа М. М. Толстого, який складався з трьох економій: Зеленківська і Дмитрівська, площею 2030 дес., в Лебединському повіті, та Гребенніківська, площею 2319 дес. землі та 1274 дес. лісів – у Сумському повіті. У Зеленківській і Дмитрівських економіях збирали з десятини: жита – 67 пудів, озимої пшениці – 77 пудів, ярої пшениці – 53 пуди, ячменю – 48 пудів, вівса – 92,5 пудів, проса – 73 пуди, гречки – 25 пудів. У Гребінніківській економії: жита – близько 70 пудів, озимої пшениці – 70 пудів, ярої – 53 пуди, вівса – 64 пуди, ячменю – 68 пудів, гречки – 30 пудів, проса – 70 пудів. [13, с. 62-83]. Маєток Тернівський, князів Щербатових, давав з десятини жита – 80,6 пудів, озимої пшениці – 102,4 пудів, ярої пшениці – 60,5 пудів, ячменю – 61 пудів, вівса – 34 пуди [7, арк. 124]. У маєтку Велика Родзянка, генерала Василя Федоровича Лаунича, з десятини збирали: жита – 58,6 пудів, озимої пшениці – 77,4 пуди, ячменю – 65,8 пудів, вівса – 67,1 пуди [8, арк. 35]. Маєток Білий Колодязь, статського радника А. А. Скалона давав з однієї десятини жита – 77,4 пуди, озимої пшениці – 85,5 пудів, вівса – 64,5 пудів [9 арк. 26].

Сільськогосподарське виробництво, яке після селянської реформи йшло капіталістичним шляхом розвитку, вимагало розширення товарного виробництва. Це розуміло понад 30% дворян губернії, які швидко реагували на ці зміни, забезпечуючи ринок потрібною продукцією, отримуючи гарні прибутки. Прикладом ефективного ведення своїх справ, може слугувати господарство дворянина, титулярного радника, Хрущова Дмитра Олександровича, власника маєтків Низовське и Новинське Сумського повіту. У 1861–1862 рр. з 4556 дес. землі, рілля становила 3361 дес., на яких вирощувались різноманітні сільськогосподарські культури – цукровий буряк, пшениця, ячмінь, гречка, овес.

Основну частину прибутку Д. О. Хрущов отримував саме від вирощування пшениці, це становило 6150 крб. на рік. Прибуток же від вирощування інших польових культур складав близько 1000 крб. на рік [5, арк. 141-142].

Раціонально вів своє господарство князь Мещерський в Олександрівському маєтку Старобільського повіту. Маєток був величезний – 14,6 тис. дес. землі, з яких 97,7% займали сільськогосподарські угіддя. Князь для отримання більш значного прибутку з маєтку, розподілив землі наступним чином: 2131 дес. (14,9%) займали посіви, 2300 дес. (16,1%) – толока; 450 дес. (3,2%) – під пасовиськом; 230 дес. (1,6%) становила здольщина за натуральну оплату; 1487 дес. (10,4%) здавались в оренду за гроші; 4544 дес. (31,9%) здавалась під сінокоси за частину врожаю; 599 дес. (4,2%) здавались селянам під пасовиська за грошову або натуральну оплату; на 6 дес. (0,1%) вирощувались коноплі, за які платили або грошима, або натурально; 285 дес. (1,95%) займав ліс; решта землі займала садиба князів або не використовувалась [22, с. 161].

У 1916 р. середні врожаї з однієї десятини серед дворянських господарств Харківської губернії становили: озиме жито – 91,6 пудів, озима пшениця – 92,8 пудів, ярова пшениця – 65,9 пудів, овес – 94,7 пудів, ячмінь – 79,7 пудів, просо – 75,4 пудів, гречка – 56 пудів, картопля – 493 пуди, цукрові буряки – 1429 пудів [20, с. 58].

Отже, сільськогосподарське виробництво залишалося провідною галуззю в дворянських господарствах Харківської губернії, зокрема в землеробському виробництві, де на них припадало 43-48% валового збору зерна. Зростала роль зернового виробництва, а позитивні зрушення в землеробстві спрямовувалися на збільшення обсягів продукції. За даними П. І. Ляшенко, згідно земельного перепису 1905 р., при вивченні хлібного ринку на початку XX ст. співвідношення селянських і приватновласницьких земель (частка дворянських не виділялась), підрахував, що частка поміщицьких господарств у 1901–1905 рр. складала 22,6% чистого збору зернових продовольчих хлібів із загального обсягу

виробництва [15 с. 249].

В окремих дворянських господарствах розвивалось і садівництво. Але продукція садівництва йшла в основному для домашніх потреб. З 56 дворянських маєтків тільки у 20 були сади. Між тим деякі господарі займалися промисловим садівництвом. Так І. І. Каразін в маєтку Основ'янці Сумського повіту мав сад площею 42 дес. В саду розміщувався розплідник декоративних дерев, та розводилися 135 сортів яблук, 105 сортів груш, 50 сортів слив, 40 сортів вишень, ще був і ягідник [14, с. 381]. На жаль нестача кваліфікованих садівників, відсутність плодкових розплідників, занадто дорогий посадковий матеріал, гальмували поширення садівництва серед дворянських господарств в Харківській губернії.

Окремі дворяни крім землеробства та садівництва займалися вирощуванням худоби на продаж. Худоба реалізовувалась як правило у Харкові. Поширення у господарствах набули кінні заводи. Так, наприклад у М. Алфьорова, що володів маєтком Бедрик у Сумському повіті, працював кінний завод, де лише робочих коней було 50. Прибуток кінного заводу приносив М. Алфьорову близько 1000 крб. на рік [5, арк. 123-128].

Подібний завод знаходився і маєтку Миколаївка, який належав Маврі Іонівні Деканор на 35 робочих коней. Завод давав М. Деканор щорічно близько 250 крб. прибутку на рік. Коні, що вирощувалися на цьому заводі, йшли не лише на продаж, вони використовувались у маєтку як тяглова сила якою оброблялося 283 дес. землі, придатної до сільськогосподарського виробництва [5, арк. 133].

Спеціальна комісія в 1900 р. обстежила 56 дворянських маєтків з яких у 25 функціонували кінні заводи, де розводилися як робочі так і чистокровні породи. У 10 маєтках коні не застосовувались, натомість господарі займалися вирощуванням великої рогатої худоби. Переважна більшість дворянських господарств мала в своєму розпорядженні коней для домашніх потреб від десятка до кілька сотень [14]. До того ж серед дворянських господарств спостерігається зменшення поголів'я коней. Якщо в

1894 р. у 1402 дворянських господарствах налічувалось 19231 одиниць коней [2, с. 234], то у 1912 р. – 985 власників, які утримували 13840 коней [3, с. 416]. Функціонування конезаводів забезпечувала власника прибутком від продажу коней, також коні використовувалися для роботи по господарству. Але, як бачимо, початок ХХ ст., який ознаменувався розвитком технічного прогресу, поступово став витісняти коней, як основну тяглову силу для господарства. В результаті спостерігається скорочення поголів'я коней і кількості кінних заводів у господарствах дворян.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, дворяни Харківської губернії, втративши в результаті селянської реформи 1861 р. безкоштовну робочу силу і до 60% земельних володінь, зуміли налагодити свої господарства і пристосуватися до нових капіталістичних умов. Більш прогресивні з них зазнали найменшого розорення, хоча при цьому вдавалися до позик банків. Проте, ці зміни стосуються тільки тих, хто мав досить великі земельні угіддя, які можна було розподілити за способами використання: вводити польові сівозміни, здавати частину в оренду, закладати в банках і т.д., для того щоб виробництво сільськогосподарської продукції приносила харківським дворянам найбільше прибутків. Таким чином, у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. дворянство Харківської губернії посідало чинне місце серед виробників сільськогосподарської продукції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов А.И. *Экономическое развитие России в эпоху капитализма* / А.И. Абрамов, Н.П. Бородин, А.Ф. Вырыпаев. – Куйбышев, 1968. – 159 с.
2. *Военно-конская перепись 1894 г.* // *Статистика Российской Империи.* – СПб. Тип. МВД, 1896. – Т. 37. – 513с.
3. *Военно-конская перепись 1912 г.* // *Статистика Российской Империи.* – СПб. Тип. МВД, 1914. – Т. 38. – 492с.
4. Головин В.В. *Описание Дмитриевского имения графа М. М. Толстого, Лебединского уезда Харьковской губернии* / В.В. Головин. – Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1914. – 130, 20 с.
5. *Державний архів Харківської області*, ф. 3, оп. 198, спр. 115
6. *Державний архів Харківської області*, ф. 3, оп. 204, спр. 317
7. *Державний архів Харківської області*, ф. 51,

оп. 1, спр. 307

8. Державний архів Харківської області, ф. 51, оп. 1, спр. 323

9. Державний архів Харківської області, ф. 51, оп. 1, спр. 304

10. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. / Л. М. Иванов // Исторические записки. – 1957. – №60. – С. 177-214

11. Ильяшевич Л.В. Краткий очерк истории харьковского дворянства / Л. В. Ильяшевич. – Х.: Типография М. Ф. Зильберберга, 1885. – 166 с., 6 ил.

12. Земледельческий центр и юг Европейской России. Общая характеристика обласного района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношениях / Сост. под. ред. В. В. Морачевский. – СПб.: Тип. П.Маркова, 1911. – 186 с.

13. Кабештов И.М. Описание двух имений графа М. М. Толстого, находящихся в Харьковской губернии в Лебединском и Сумском уездах и сведения о 16-летнем урожае хлебов других растений, с исчислением чистой доходности от каждой десятины высеваемого растения и ведомость за 1880 г. / И. М. Кабештов. – Одесса: Тип. Францова, 1881. – VI, 152 с.; 4 л. табл.

14. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. – СПб., Тип.: В. Киришаума, 1904. – Вып. 2. – 350 с.

15. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Т.1. Разложение натурального строя в условиях образования сельскохозяйственного рынка / П. И. Лященко. – Л., 1925. – 288 с.

16. Отчет Крестьянского поземельного банка

за 1890 г. / Крестьянский поземельный банк (С.-Петербург) – СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1891. – 128 с.

17. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1896 г. / Крестьянский поземельный банк (С.-Петербург) – СПб.: Тип. В. П. Мещерского, 1898. – 677 с.

18. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. Е.И.В. канцелярии, 1885. – Т.1. – 1013 с.

19. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX в. – СПб.: П.П. Сойкина, 1903. – Вып.1. – 281с.

20. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа. Статическое отделение. – Х.: Тип. А. А. Либина, 1918. – 154 с.

21. Статистический ежегодник России за 1914 г. / Изд. ЦСК МВД. – Пг., 1915. – 416с.

22. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 319 с.

23. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) / В. П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 308 с.

24. Цифровые данные о поземельной собственности в Европейской России: Сведения предоставленные Министерством финансов о имущественном положении поместного дворянства в связи сдвижением дворянского землевладения за 36 лет, с отмены крепостного права. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1897. – 47 л. табл., 3 л. вкл.